

Nad dvěma knihami o „parlamentarismu“

MICHAL KUBÁT*

Jan Květina: *Šlechtická demokracie. Parlamentarismus v polsko-litevském státě v 16.–17. století*
Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2011. 245 stran.

Vratislav Doubek, Martin Polášek a kol.: *Parlament v čase změny. Případové studie z vývoje českého a československého parlamentarismu*
Praha: Filip Tomáš – Akropolis, 2011, 174 stran.

Abstract: On Two Books about “Parliamentarism”

This text is a short reflection on the possibility of studying historical events through a political science approach. The two analyzed publications exemplify the possibility and the failure of such an approach. While the first book presents a coherent political science analysis of the past, the second publication fails to do so. In my text, I argue that by using appropriate theoretical foundations and methodological approaches, politics in the past can not only be effectively examined but that relevant conclusions can be reached as well.

Keywords: parliament, parliamentarism, anti-system party, Poland, Czechoslovakia

DOI: 10.5817/PC2013-1-93

V roce 2011 se na pultech českých knihkupectví objevily dvě pozoruhodné knihy, nad kterými stojí za to se zamyslet. Tyto publikace sice na první pohled pojednávají o dvou značně odlišných jevech, přesto mají leccos společného. Především se v obou případech jedná o evidentní snahu zkoumat historické fenomény prostřednictvím politologického přístupu.¹ Obě práce jsou tedy zajímavé nejen z hlediska zkoumání věci samé, ale také z hlediska teoretického a metodologického.

Hned na úvod předestírám, že pokus o politologický náhled na události nebo jevy více či méně dávno minulé dopadl odlišně. Je to možná poněkud paradoxní, ale lépe dopadlo – alespoň podle mého názoru – pojednání o dávnějším fenoménu, a to Květinova (2011) analýza polského politického systému 16. a 17. století. Tato práce je skutečně politologickým textem v pravém slova smyslu a dokládá, že při zachování jisté opatrnosti lze moderní politologický

* Michal Kubát, Institut mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, U Kříže 8, 158 00 Praha 5, e-mail: majkkubat@hotmail.com.

přístup uplatnit i v případě zkoumání novověké politiky. Naproti tomu práce o československém parlamentu ve 20. století (Doubek et al. 2011), přestože se tedy jedná o problematiku nám dobově bližší, je mnohem méně politologická, než jak by čtenář očekával.

Pokusme si tedy říci, v čem se práce teoreticky a metodologicky odlišují a proč se Janu Květinovi podařilo napsat kvalitní politologický text, zatímco kolektiv autorů pod vedením Vratislava Doubka a Martina Poláška politologicky spíše tápe.

1. O čem publikace pojednávají

Nejprve si obě práce krátce představme. Publikace Jana Květiny *Šlechtická demokracie. Parlamentarismus v polsko-litevském státě v 16.–17. století* je monografií pojednávající o politickém systému Polska v daném období. Autor nejprve popisuje politický systém jako celek, a to především z hlediska mocenského postavení ústředních politických institucí. Logicky tedy věnuje hlavní pozornost panovníkovi a jeho mocenskému zázemí a oběma komorám polského parlamentu. Následně si všímá sociálního kontextu politického systému, tedy šlechtické spolitosti (v Polsku velmi specifické) a roli měst (značně omezené). V další kapitole zkoumá regionální parlamenty (tzv. sejmíky), na jejichž úrovni docházelo ke stanovování agendy, jež byla následně řešena na půdě celostátního parlamentu. Průběh parlamentního jednání je předmětem další kapitoly. Tady autor sleduje nejen formální parlamentní procedury (včetně onoho proslulého *liberum veto*), ale všímá si také toho, do jaké míry parlamentní jednání ovlivňovaly panující sociální a politické obyčeje (politická kultura). Poslední kapitola je případovou studií, ve které autor čtenáři přibližuje průběh jednání Sejmu na začátku roku 1652.

Druhá publikace je zcela odlišná, a to jak z hlediska formy, tak i obsahu. Je to kolektivní práce pěti autorů, kteří chronologicky sledují vybrané otázky spjaté s existencí a fungováním československého parlamentu. V první kapitole Vratislav Doubek (2011: 7–17) krátce pojednává o *Předpokladech československého parlamentarismu*, tj. píše o období před vznikem Československa v roce 1918. Autorem druhé kapitoly *Parlament jako katalyzátor přerodu antisystémové strany ve stranu prosystémovou: případ ČSDSD* je Martin Polášek (2011: 21–41), který, jak už napovídá název, věnuje pozornost jedné politické straně a jejímu vývoji v Rakousku-Uhersku a první republice. Další dvě kapitoly napsal Michal Pehr. Autor nejprve předkládá čtenářům *Návrhy české pravice na reformu československého parlamentu v době první republiky* (Pehr 2011b: 45–70), následně popisuje *Československý parlament po druhé světové válce* (Pehr 2011a: 75–97). Předposlední kapitola se nazývá *Pražské jaro 1968 v parlamentu* a jejím autorem je Jiří Hoppe (2011: 101–119). Konečně v posledku se Jan Bureš (2011: 123–148) zaměřil na *Československý parlament v roce 1989*.

Tolik čistě pro informaci. Zaměříme se nyní na v úvodu tohoto textu předestřenou otázku politologického charakteru obou prací.

2. Různé přístupy při zkoumání politiky v minulosti

Cílem následujících řádků samozřejmě není popis či analýza různých možných přístupů, jak zkoumat politiku v minulosti. Není pro to prostor a je zbytečné v nutně zjednodušující stru-

nosti opakovat to, co mnoho různých teoretiků vědy napsalo obsáhle a podrobně. Pro pochoopení rozdílu mezi hodnocenými publikacemi stačí vymezit si jen některé základní skutečnosti, které však dobře poukážou na „politologický“ a „jiný“ charakter obou zmíněných textů.

Zatímco se Jan Květina ve své práci pohybuje spíše v rovině zobecněných trendů, modelů či systémů, Vratislav Doubek, Martin Polášek a kol. se soustředili na hledání a přinášení konkrétních (snad nových) poznatků. Janu Květinovi nejde o detailní popis polského parlamentu s cílem přinést faktografické poznatky, které doposud neznáme. Jeho práce je institucionalistickou studií politického systému tehdejšího Polska, v níž zkoumá jeho funkčnost a efektivitu, a to jak z hlediska samotného parlamentu, tak i kontextu, v jehož rámci fungoval (zejména polsky specifická šlechtická politická kultura, regionalismus a dal.).² Autor se sice nevyhýbá podrobnějšímu popisu parlamentního jednání (poslední kapitola, v níž podrobně líčí zasedání Sejmu v roce 1652; Květina 2011: 149–205), ale nejde mu o věrnou rekonstrukci chodu událostí, jeho cílem je konfrontovat obecné principy politického systému s konkrétní událostí, která byla do jisté míry přelomová (první zmaření parlamentního jednání v důsledku uplatnění *liberum veto*).

Tento přístup autorovi umožnil odpovědět na otázku, proč polský politický systém nakonec selhal. Byla důvodem selhání systémová pravidla jako taková, nebo spíše měnící se okolnosti, které systém obklopovaly? Autor dochází k závěru, že příčinou selhání politického systému v podobě trvalého ochromení Sejmu nebylo jeho systémové a institucionální nastavení, ale „úpadek politické kultury a šlechtické zodpovědnosti při stylu politického rozhodování“ (Květina 2011: 213). S takovým závěrem bych osobně možná polemizoval, protože za první obě věci od sebe asi nelze oddělit a za druhé vhodně nastavená pravidla mohou úpadku politické kultury a šlechtické zodpovědnosti do jisté míry čelit, ale uznávám originalitu autorova postřehu opírajícího se o solidní znalost věci a relevantní argumentaci.³

Naproti tomu v publikaci o československém parlamentu politologická analýza povětšinou chybí. Jedná se o sborník chronologicky řazených textů, v nichž autoři pojednávají o parlamentu převážně deskriptivním způsobem přinášejíce množství poznatků, které však většinou nejsou doplněny analytickými postřehy. Informativní hodnota práce je jistě velká, někdy však autoři ve snaze poskytnout čtenáři vyčerpávající informace zacházejí do zbytečných detailů. Tak kupříkladu se v textu věnovanému Prozatímnímu národnímu shromáždění (po roce 1945) dozvíme, že parlament čelil problému s nedostatkem benzínu, poslanci měli rezervováno 15 pokojů na Štrbském plese a v Tatranské Poljance, kancelář PNS měla k dispozici telefon, nebo že se poslancům nelíbilo v budově Plodinové burzy kvůli dopravnímu hluku (Pehr 2011a: 87, 89, 93).

Vraťme se však k onomu rozdílu mezi politologicky analytickou formou zpracování problematiky a čistě deskriptivním přístupem. Snad nejvíce se absence politologické analýzy projevuje v textu Michala Pehra (2011b: 45–70) *Návrhy české praxe na reformu československého parlamentu v době první republiky*. Autor zde předkládá pouhý mechanický výčet vybraných dobových postojů, jak by měl parlament vypadat, přičemž největší pozornost nesourodě věnuje nikoli věci samé, ale problematice katolických kořenů stavovství (Pehr 2011b: 60–70).

Téma návrhů reformy parlamentu přitom nabízí řadu možností politologické analýzy, a to v rovině teoretické i metodologické. Autor se mohl například pokusit o komparaci různých (nejen pravicových) dobových návrhů (českých či zahraničních), jak reformovat instituci

parlamentu. Mohl se pokusit o komparaci dobových a současných mínění o parlamentu. Mohl vyjít z nějakých teoretických představ o demokracii (či nedemokratickém režimu) a konfrontovat je s návrhy na reformu parlamentu. Mohl se pokusit identifikovat existující potíže s fungováním parlamentu a analyzovat jejich dobovou reflexi (či absenci takové reflexe) s cílem tyto potíže odstranit (např. otázka volebního systému a jeho důsledků, otázka vhodnosti zvolené podoby bikameralismu apod.). Možností je skutečně celá řada. Je škoda, že autor tento analytický potenciál zvoleného tématu nevyužil a spokojil se s útržkovitým a nesourodým popisem, co si kdo tehdy myslel o reformě parlamentu.

3. Není parlament jako parlamentarismus, aneb jak pracovat s politologickými pojmy I.

Rozdíl mezi oběma knihami je dále dobře viditelný z hlediska zacházení autorů s politologickými pojmy. Všimněme si, že obě publikace mají ve svých názvech výraz „parlamentarismus“. Kromě toho na něj v obou pracích narazíme od prvních až po poslední strany. Je takové užití pojmu „parlamentarismus“ oprávněné? Nejsm si tím jist.

Opět musím vyzdvihnout Jana Květinu, který na rozdíl od kolektivu autorů pod vedením V. Doubka a M. Poláška vnímá odlišnost pojmů „parlament“ a „parlamentarismus“. Parlament je instituce, parlamentarismus je něčím víc. Je to forma politického uspořádání, způsob vykonávání politické moci, neboli typ (demokratického) politického systému, a to nejen viděno pouze z hlediska institucionálního, ale také z hlediska hodnot a procedur (Kyselá 2008: 26–27). Parlament hraje v parlamentarismu klíčovou roli, ale samotná existence parlamentu nepředpokládá automaticky existenci parlamentarismu. To je úplně stejné, jako když Giovanni Sartori (2005a: 20–21) ve své slavné esejí o pluralismu, multikulturalismu a přistěhovalcích upozorňuje na rozdíl mezi pluralismem jakožto politickou hodnotou na jedné straně a pluralitou jakožto vyskytováním se v množném čísle na straně druhé. Zatímco skutečný pluralismus budeme nacházet jen v demokracii, pluralitu můžeme najít téměř všude, třeba v Sovětském svazu (mnohost frakcí ve vládnoucí komunistické straně) nebo v indické společnosti (mnohost kast).

Jan Květina užívá pojmu parlamentarismus oprávněně, protože se věnuje nejen parlamentu, ale celému politickému režimu (tedy způsobu vládnutí v zemi včetně hodnot a procedur) a jím analyzovaný polský politický režim skutečně byl dobovým parlamentarismem či dobovou demokracií (bez ohledu na to, že oba pojmy mají různé významy), přestože samozřejmě nebyl parlamentním režimem v dnešním slova smyslu (srov. Kubát 2011: 697–723). Naproti tomu Vratislav Doubek, Martin Polášek a kol. pojem parlamentarismus nadužívají. Jednak pojednávají pouze o parlamentu jako instituci (byť v různých obdobích a situacích) a ne o politickému režimu jako celku. Především však v některých kapitolách popisují parlament v nedemokratických časech. Zaměňování pojmů parlament a parlamentarismus pak u nich vede k tomu, že hovoří o „historii parlamentarismu“ (Doubek 2011: 17) u nás ve 20. století, bez rozlišení mezi demokracií a nedemokratickým režimem. Vrcholem všeho je pak označení Československa v 60. letech 20. století jako „parlamentní systém“ (Hoppe 2011: 103)!

4. Případ antisystémové strany, aneb jak pracovat s politologickými pojmy II.

S teoretickými pojmy je třeba pracovat opatrně, se znalostí jejich skutečného významu a také citlivě vzhledem k jejich časovému zařazení. Uveďme další výmluvné příklady. Považuji za rozumné, že se Jan Květina ve své práci drží při využívání moderních teoretických pojmů při zemi a spíše se kloní k užití pojmů dobových či dobově adekvátních (absolutismus, monarchia mixta a dal.).⁴

Naproti tomu Polášková (2011: 21 a násl.) aplikování Sartoriho pojmu antisystémová strana na Československou/Československou sociálně demokratickou stranou dělnickou (ČSDSD) v období Rakouska-Uherska je výrazem nepochopení této teorie. Předně není tak úplně pravda, že „koncept antisystémové strany se v politologii dnes používá čím dál méně“ (Polášek 2011: 23; spíše naopak, užívá se velmi často, ovšem na úkor pojmoslovné preciznosti). Stejně tak bych polemizoval s obligátním zpochybňováním pojmu pro jeho údajnou „neurčitost“ a malou vypovídací hodnotu „výsledků jeho aplikace“ (Polášek 2011: 23) či problematickou analytickou užitečnost konceptu (Polášek 2011: 23).⁵ Toto jsou ale dejme tomu podružné věci. Ovšem Polášková (2011: 21) nabídka použít pojem antisystémové strany „trochu sofistikovaněji“ (sic!) je vskutku zvláštní.

Autor podle mého názoru chybí ve dvou otázkách. Za prvé je to otázka dobové použitelnosti pojmu. Za druhé je to problematika přenesení pojmu z oblasti teorie politických stran a stranických systémů do oblasti teorie demokracie. Čteme-li pozorně Sartoriho dílo (nejen knihu o stranických systémech /Sartori 2005b/, ale celé jeho dílo za účelem pochopení kontextu) a čteme-li doprovodné a vysvětlující politologické texty (zejm. srov. Capoccia 2002), pak je evidentní, že antisystémová strana je veskrze soudobým pojmem souvisejícím s politikou 20. století a současnosti, absolutně nepřenositelným do 19. století. Kromě toho pojem antisystémová strana vůbec nesouvisí s problematikou konsenzu v demokracii, jak soudí Martin Polášek (2011: 23), resp. nesouvisí s teorií demokracie jako takovou. Koncepce antisystémové strany je součástí typologie stranických systémů v demokracii, což je ovšem něco jiného. Je přitom příznačné a výmluvné, že sám Sartori – autor jedné z nejvýznamnějších knih o teorii demokracie 20. století (Sartori 1994) – svoji vlastní koncepci antisystémové strany do problematiky teorie demokracie vůbec nepřenáší.⁶

Je škoda, že tato jediná kapitola v celé publikaci, která má teoretické a analytické ambice, utrpěla zvolením chybného teoretického východiska, čímž je analýza znehodnocena.

5. Sborník vs. „kolektivní monografie“, resp. jaký sborník?

Kniha autorů Doubka, Poláška a kol. (2011) o československém parlamentu je označena jako „kolektivní monografie“,⁷ ačkoli jí jednoduše není, je to sborník textů. Autoři samozřejmě nenesou vinu za absurdní vyloučení sborníků ze skupiny relevantních publikačních výstupů systémem hodnocení vědeckých výsledků panujícím v České republice. Strategie „přežít“ spočívající v umělém přetváření sborníků do tzv. kolektivních monografií je za těchto okolností pochopitelná a do jisté míry oprávněná. Nemá tedy valného smyslu toto v podstatě technické či formální označení knížky souslovím „kolektivní monografie“ nějak kritizovat.

Relevance odborné publikace nespočívá v tom, jestli se jedná o sborník nebo ne, jak si patrně myslí autoři systému hodnocení vědeckých výsledků u nás, ale v tom, zda příslušný sborník je nebo není kvalitní. Kvalitní sborník by se měl vyznačovat určitými charakteristikami. Čtenářům Politologického časopisu jistě není třeba připomínat legendární sborníky, které se dodnes staly základem výzkumu příslušných témat, jako například problematiky politických stran a stranických systémů (La Palombara a Weiner 1966, eds.) nebo politické opozice (Dahl 1968, ed.) a řadu dalších. Tyto sborníky mají společné téma a hlavně společnou myšlenku, teoretický základ. Jsou to systematické kolektivní práce, ve kterých na sebe jednotlivé texty navazují, a to tedy nejen formálně, ale především obsahově. Jsou to texty, které kdyby neměly editora takto výslovně označeného, měly by být právem chápány jako „kolektivní monografie“ v pravém slova smyslu, jen je těch autorů zkrátka trochu víc.⁸

Obávám se, že sborník o československém parlamentu ve 20. století nejenže není „kolektivní monografií“, není ani kvalitním sborníkem. Autoři sice formálně sledují jedno téma, československý parlament, ale to je to jediné, co je spojuje. Publikaci chybí jednotná vize či nápad, jak o zvoleném tématu pojednat. Chybí systematicčnost zpracování problematiky, každý z autorů pracuje odlišně, a to jak z hlediska formy, teoretického východiska (pokud vůbec), pojmosloví, stylu apod. Autoři dokonce rezignovali na čistě formální atributy „kolektivní monografie“, jakými jsou společný úvod a závěr.

Zdá se mi, že jádrem problému této publikace je mj. podcenění oné „kolektivity“. Kdyby autoři našli společnou řeč, možná by se vyvarovali potíží, které jsem se snažil výše vylíčit, byť samozřejmě z mého subjektivního hlediska.

6. Závěr

Na závěr bych rád zdůraznil, že obě posuzované publikace mají svoji hodnotu, byť každá jinou, a stojí za pozorné přečtení. Obě knihy jistě dobře poslouží všem zájemcům o problematiku polského parlamentarismu v 16. a 17. století, resp. československého parlamentu ve 20. století. Květinova práce má především hodnotu analytickou a interpretační, Doubkův a Poláškův sborník má především hodnotu informační.

Kvalitativní rozdíly mezi nimi, které jsem se snažil určit a vysvětlit, spočívají v odlišném přístupu, jak dotyčný problém pojmut, a jsou vedeny z pohledu jedné společenskovední disciplíny. Představitel jiného oboru by se možná na věc díval jinak. Přesto bych rád ještě jednou vyzdvihnul Květinovu (2011) práci jakožto skutečně kvalitní politologický text, který ukazuje, že politolog může zkoumat historické jevy a za pomoci politologických přístupů a teoretických východisek dojít k relevantním výsledkům.

Poznámky:

1. Navíc se autoři obou publikací k politologii výslovně hlásí (Doubek et al. 2011: 165–167) a všichni působí na politologických pracovištích.
2. Pokud bychom chtěli jeho přístup formálně někam zařadit, jednalo by se o tzv. nový institucionalismus. Srov. Marsh a Stoker 2006: 89–107.

3. Autor navíc tvrdí, že „ve chvíli, kdy byla rovnováha tří mocenských center jednoznačně narušena ve prospěch šlechtického shromáždění, přestala praxe konsenzuálních a deliberativních principů fungovat“ (Květina 2011: 213), čímž tedy vlastně přiznává důležitost systémového nastavení institucí pro chod státu.
4. Jen mi není jasné autorovo zpochybňování pojmu absolutismus v úvodu jeho práce, které jej vede k tvrzení, že vlastně není rozdíl mezi Francií a Anglií té doby (Květina 2011: 19–20), což prostě není pravda. Naštěstí v této násilné pojmoslovné ekvilibristice už dále nepokračuje.
5. Považují přitom za velice příznačné a výmluvné, že autor jedním dechem odsuzuje teorii totalitarismu, aniž by slůvkem zmínil, proč tak činí (Polášek 2011: 21), což je zřejmě v některých odborných kruzích jakási móda či sport (zejména v obci historiků; na téma kritiky teorie totalitarismu a diskuse o ní srov. Balík a Kubát 2012: 51–54). Sami autoři však s pojmem totalitní režim zacházejí nemístně volně: v knize se dozvíme, že totalitní byla jak Slovenská republika (1939–1945), tak i Československo po roce 1948 (Pehr 2011a: 76, 97).
6. Podrobná analýza teorie antisystémové strany viz Kubát 2010: 71–86.
7. Je to napsáno v tiráži knížky.
8. Podle našich měřitek by ovšem měly 0 tzv. riových bodů a byly by z tohoto hlediska bezcenné.

Použité zdroje:

- Balík, Stanislav a Kubát, Michal. 2012. *Teorie a praxe nedemokratických režimů*. Praha: Dokořán.
- Bureš, Jan. 2011. „Československý parlament v roce 1989.“ In: *Parlament v čase změny. Případové studie z vývoje českého a československého parlamentarismu*. Eds. Vratislav Doubek et al. Praha: Filip Tomáš – Akropolis, 123–148.
- Capoccia, Giovanni. 2002. „Anti-System Parties. A Conceptual Reassessment.“ *Journal of Theoretical Politics* 14, č. 1, 9–35.
- Dahl, Robert, ed. 1968. *Political Opposition in Western Democracies*. New Haven and London: Yale University Press.
- Doubek, Vratislav. 2011. „Předpoklady československého parlamentarismu.“ In: *Parlament v čase změny. Případové studie z vývoje českého a československého parlamentarismu*. Eds. Vratislav Doubek et al. Praha: Filip Tomáš – Akropolis, 7–17.
- Doubek, Vratislav et al. 2011. *Parlament v čase změny. Případové studie z vývoje českého a československého parlamentarismu*. Praha: Filip Tomáš – Akropolis.
- Hoppe, Jiří. 2011. „Pražské jaro 1968 v parlamentu.“ In: *Parlament v čase změny. Případové studie z vývoje českého a československého parlamentarismu*. Eds. Vratislav Doubek et al. Praha: Filip Tomáš – Akropolis, 101–119.
- Kubát, Michal. 2011. „Demokratické politické režimy.“ In: *Úvod do studia politiky*. Eds. Miroslav Novák et al. Praha: Sociologické nakladatelství, 697–723.
- Kubát, Michal. 2010. *Politická opozice v teorii a středoevropské praxi*. Praha: Dokořán.
- Květina, Jan. 2011. *Šlechtická demokracie. Parlamentarismus v polsko-litevském státě v 16. a 17. století*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Kysela, Jan. 2008. „Parlament a parlamentarismus.“ In: *Parlament České republiky*. Eds. Jindřiška Sýlová et al. Praha: Linde, 16–49.
- La Palombara, Joseph a Weiner Myron, eds. 1966. *Political Parties and Political Development*. Princeton: Princeton University Press.
- Marsh, David a Stoker, Gerry. 2006. *Teorie i metody w naukach politycznych*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Pehr, Michal, 2011a. „Československý parlament po druhé světové válce.“ In: *Parlament v čase změny. Případové studie z vývoje českého a československého parlamentarismu*. Eds. Vratislav Doubek et al. Praha: Filip Tomáš – Akropolis, 75–97.

- Pehr, Michal, 2011b. „Návrhy české pravice na reformu československého parlamentu v době první republiky.“ In: *Parlament v čase změny. Případové studie z vývoje českého a československého parlamentarismu*. Eds. Vratislav Doubek et al. Praha: Filip Tomáš – Akropolis, 45–70.
- Polášek, Martin. 2011. „Parlament jako katalyzátor přerodu antisystémové strany ve stranu prosystémovou: případ ČSDSD.“ In: *Parlament v čase změny. Případové studie z vývoje českého a československého parlamentarismu*. Eds. Vratislav Doubek et al. Praha: Filip Tomáš – Akropolis, 21–41.
- Sartori, Giovanni. 2005a. *Pluralismus, multikulturalismus a přistěhovalci. Esej o multietnické společnosti*. Praha: Dokořán.
- Sartori, Giovanni. 2005b. *Strany a stranické systémy. Schéma pro analýzu*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Sartori, Giovanni. 1994. *Teoria demokracii*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN.